

İSPANYA'DA YAHUDİ VARLIĞININ MENŞEİ*

Dr. Sinan İLHAN
Tarihçi

ÖZET

İspanya'da Yahudi varlığının kökeni çok eskiye dayanır. Bu konuda muhtelif görüşler mevcuttur. Yahudi varlığını kadim zamanlara dayandıranlar olduğu gibi, M.S. IV. asra kadar gittiğini söyleyenler var. Çeşitli nedenlerle İber yarımadasına göç eden Yahudiler fetihten önce sıkıntılar yaşamış, özellikle Vizigotlar zamanında kilise konseylerinin kararlarıyla din değiştirme veya bu toprakları terketme seçenekleriyle yüzyüze gelmişlerdir. Filistin, Kuzey Afrika ve Akdeniz havzasından ve Doğu Avrupa'dan buraya göç edilmiştir. Yahudiler iç ve dış ticaretle uğraştıkları gibi tarımla da iştigal etmişlerdir. Yahudiler yarımadanın belli başlı önemli kentlerine yerleşmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, İspanya, Yahudi, Yerleşim.

ABSTRACT

The Origin of Jewish Existence in Spain

The Jews lived in Spain in very early times. There are various opinions about this matter. Some views base the Jewish existence to the ancient times, but some base it to the 4th century AC. For several reasons, the Jews migrated to the Iberian Peninsula endured some troubles before the conquest, especially at the time of the Visigoths. With the church councils' order they were either going to convert their religion or leave the country. They migrated from Palestine, Africa, and Mediterranean region and East Europe to Andalusia. The Jews were involved in import, export and agriculture and settled in the main cities of the peninsula.

Key Words: Andalusia, Spain, Jews, Settling.

Endülüs'teki Yahudi varlığının kökeni çok eskiye dayanmakta olup bu konuda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Dile getirilen bu farklı görüşler ortak bir noktada pek buluşmazlar. Anlatımlarda bilimsellikten ve gerçeklikten uzaklaşıp, bazen hislerin peşine düşüldüğünden, bu kadar farklı ve çelişik görüşler ortaya çıkmaktadır. Bir Yahudi kaynağı, "Yahudilerin İspanya'ya Müslümanların istilalarıyla veya bundan sonra geldiği" yolunda bir inanışın uzun süre hakim olduğunu,¹ buna göre Kuzey Afrika'daki Yahudilerin 700 yıllarından sonra güney

* Bu makale *Fetihten Murabıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler: (711-1091)* adlı doktora tezi çalışmamızın giriş bölümünün bir kısmının gözden geçirilmiş halidir. Doktora tezi için bkz. Sinan İlhan, *Fetihten Murabıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler: (711-1091)*, yayınlanmamış doktora tezi (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006)

¹ Benjamin H. Nahman, *The Nahmans of Gerona A Brief Introduction to OurHistory*, Los Angeles, → →

ve orta İspanya'ya yerleştiği, ama, birçok Yahudi tarihçinin bu sava karşı çıktıklarını belirirken, bazı İslâmi kaynaklar ise Yahudilerin bu coğrafyadaki mevcudiyetini kral İspan (Hispan) dönemine kadar götürmektedir. Kral İspan'ın Babil Kralı Buhtünnas'la beraber Kudüs'ü M.Ö. 586'da ele geçirdiği ve İberya yarımadasına 100 bin Yahudi esirle döndüğü rivayet edilir. İslâmi kaynaklar da bu rivayeti naklederler.² Baer'in deyimiyle "dünyanın her tarafındaki diaspora Yahudi cemaatlerinin tümünde Yahudi yerleşiminin başlangıcı efsanelere dayanır."³

Genel Yahudi tarihi ana kırılma noktaları ve belli başlı dönemlerden teşekkül eder. İkinci Mabed'in yıkılmasına kadar süren "Farklılık ve Çeşitlilik Dönemi (M.Ö.500 – M.S.70)"nde muhtelif Yahudi akımları ve görüşleri ortaya çıkmış, kimin "İsrail" olup olmadığı ve Tevrat'ın gerçek izini takip ettiği tartışılmış, bu dönemde Yahudiliğin temelleri atılmıştır. "Yahudiliğin Şekillenmesi Dönemi (70-640)"nde ise Yahudiliğin kuralları biçimlenmiş, Tevrat'ın İsrail ulusuna yazılı ve şifahi olmak üzere iki şekilde ulaştığı görüşü benimsenmiş, Tevrat'ın sadece yazılı metni değil, Musa'nın, diğer Yahudi peygamberlerin ve bilge kişilerin sözlü hatıraları ve rivayetleri de tanımlanmaya ve belirlenmeye başlanmış, Tevrat'ın yazılı ve şifahi formasyonlarından Mişnah meydana getirilmiştir. Tek boyutlu olan Yahudilik, "Klasik Dönemi (600-1900)"nde külli bir nitelikleme ve etkinlik kazanarak çeşitli konuları ele almış, bir çok mistik düşünce ve uygulamalar Yahudilik dünyasına girip Tevrat'la uyuşmaya çalışmıştır. "Zamanımızdaki Görünüm (1900-)" dönemiyle birlikte Yahudilikte çok çeşitlilik gündeme oturdu. Şu anda Tevrat'ın yazılı ve sözlü geleneğinin izinde bulunanların sembolleri ve temelleri, diğer Yahudi görüşlerle, Yahudi olmayan akımların sembolleriyle ve fikirleriyle bir mücadele halindedir. Tevrat'ın 1948 yılında kurulan İsrail Devleti ile olan ilişkileri nasıl düzenlenecek? İkili Tevrat'a (sözlü ve yazılı) inananların sayısı gittikçe azalmakta ve azınlığa düşmektedir.⁴ Yahudi tarihinin genel sürecine bakıldığında en rahat ve huzurlu dönemi " Felsefi-Hahamlık Dönemi veya İspanya Yahudilerinin Egemenliği (980-1492)" evresidir. İslâm'ın gelmesiyle bilim ve açılıma yönelen Yahudilik, Endülüs'ün yok oluşuyla yeniden bir içine kapanma ve mistisizme yönelmiştir.⁵

→ →
1990, s. 2, <http://home.earthlink.net/~bnahman/FAMHX9.htm>*

² Ebû Ubeyd Abdullah bin Abdülaziz el-Bekrî (ö.1094), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Endülüs ve Avrupa bölümü), (Thk. Abdurrahman el-Hacci), Beyrut: Dar'ul-İrşad, 1968, s.109 – 111; Ebû Abdullah Muhammed el-Merrakuşi İbn el-İzârî, *el-Beyanu'l-Muğrib fî Ahbari'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (Thk: G. S. Colin – E. Levi Provençal), Daru's-Sekâfe, Beyrut, 1983, II, s.2; Ebû Abdullah Muhammed bin Abdullah bin Abdülmünim el-Himyârî, *Sıfatu'l-Cezireti'l-Endelüs muntehebetun min Kitabi'l-Ravdi'l-Mi'tar fî Haberî'l-Aktar*, Thk: E. Levi Provençal, Kahire, 1937, s.4-5.

³ Yitzhak Baer, *A History of the Jews in Christian Spain*, Philadelphia – Jerusalem : The Jewish Publication Society, 1992, I, s.15.

⁴ Jacob Neusner, *The Religious Study of Judaism*, Lanham – New York – London : Univeristy Press of America, 1986, II, 31-32..

⁵ S. M. Dubnov, *Jewish History*, (Trns.H.S.), Jewish Publication Society of America and the Jewish Historical Society of England, içindekiler kısmı <http://www.gutenberg.org/dirs/etext05/8jwhs10.txt>* Bu kitabın aslı Rusça olup, Almanca tercümesinden İngilizce'ye çevrilen eser elektronik ortama sunulmuştur.

Yahudi kaynakları ise Endülüs'teki bazı meşhur Yahudi ailelerinin, “kendi atalarının I. Mabel'in yok edilmesinden sonra İspanyollara esir düşerek buraya geldiklerini” ifade ettiğini kaydederler. Mesela Endülüs'te tebarüz eden tek Yahudi tarihçisi Abraham ben Davud (1110-1180)'un Elyasana'daki ailesi ve Hz. Davud'dan geldiklerini iddia eden Sevilya'daki Ebrabanil ailesi... İshak Ebrabanil Tuleytula'daki Yahudilerin, Kudüs'ün ele geçirilmesinde Babil Kralı Buhtünnasr'la (M.Ö.605-562) birlikte hareket eden İspan ve Pirus'un esir aldığı Yehuda ve Bünyamin kabilesi mensupları olduğunu belirtir. Bazı Yahudi araştırmaları ise, İspanya'ya gelişlerini Hakimler Dönemi'ndeki (M.Ö.1125-1025) iç karışıklıklara ve İsrail ile Yehuda krallıkları arasındaki savaşlarla ilintilerler. Ve-yahut buradaki Yahudilerin, Davud ve Süleyman peygamberlerin gönderdiği temsilcilerin sülalesinden geldiğini savunurlar. Bu anlatıma göre Hz.Süleyman'ın haznedarı Hiram İspanya'da vefat etmiştir.⁶

Kaynaklarda dile getirilen efsanelerin en önemlilerinden birisi, Yahudilerin buradaki varlıklarının ne derece uzun bir geçmişinin bulunduğuna işaret eden “Hz.Süleyman Masası” hazinesidir. Kral İspan'ın Filistin'e yaptığı seferden sonra getirildiği anlaşılan hazine değerindeki nadide eserler, Tuleytula'da muhafaza edilmiştir.⁷ el-Mes'ûdî, “Hz. Süleyman Masası'nın mücevheratlarla bezenmiş altın bir masa olduğunu, üzerindeki aynalar vasıtasıyla çok ilginç bölgelerin görülebildiğini, Hz. Süleyman'ın altın tabağının, Yunanca yazılmış Zebur ve aralarında Tevrat'ın yer aldığı 22 altın kitabın, gümüş yapraklı başka bir kutsal kitabın, kıymetli taşlarla süslü değerli kaselerin Halife Velid bin Abdülmelik'e” gönderildiğini yazmaktadır.⁸

Solomon Grayzel, Hz.Süleyman'ın ve kendisinden sonra gelenlerin önemli komşuları iki Fenike kenti Sur ve Sayda'yla iyi ilişkiler kurup, işbirliği içerisinde bulduklarını, Sami ırkı mensubu Fenikelilerin İspanya'yı ticari kolonileri haline getirdiğini, Fenikelilere yardımcı olmak ve hizmet etmek üzere Yahudilerin gönderildiğini, İspanya'nın daha sonra yine Sami ırkıdan gelen Kartacalılarca idare edilmesi nedeniyle, İspanya'daki Yahudi varlığının antik zamanlara dayanması yolundaki savların doğru olabileceğini beyan eder. Ayrıca, Roma tarafından ele geçirilen İspanya'nın, doğal güzelliği nedeniyle Yahudilerin ilgisini çektiğini söyler.⁹ Hayim Za'frani ise, Yahudi varlığının kökenini Fenikelilerin ticari faaliyetlerine bağlar ve Romalılar döneminde bu yerleşmenin artmaya başladığını savunur: “Yahudilerin Endülüs, Mağrib ve diğer yerlerdeki iskanlarla ilgi-

⁶ Rufus Learsi, *Israel: A History of the Jewish People*, Cleveland - New York: World Publishing, 1949, s.243-244; Halid Yunus el-Halidi, *el-Yehûd Tahte Hükmi'l-Müslimîn fi'l-Endelüs*, Sharjah: Dairetu's-Sekâfe ve'l-İlam, 2002, s.32-33.

⁷ el-Bekrî, *el-Mesâlik*, (Thk.el-Hacci), s.110.

⁸ Ebû'l-Hasan Ali b.Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî (ö.h.346), *Ahbaru'z-Zaman*, Beyrut: Daru'l-Endelüs, t.y, a. 97.

⁹ Solomon Grayzel, *History of the Jews*, Philadelphia: Jewish publication Society of America, 1956, s.297-298.

li anlatımlar sabit gerçeklikten öte efsanelere dayanır. Bu efsaneler de, İsrail, Yehuda krallığı ve Tevrat'ta zikredilen Beni İsrail peygamberleri döneminden yani kadim zamandan beri devam eder.”¹⁰

Bir başka görüşe göre İber yarımadasına gelen Yahudilerin önemli bir kısmı, Romalılar döneminde Doğu Avrupa'dan gelen Hazar kökenlilerdi. Bu dönemde Yahudilerin çoğu Ürdün Vadisi'nden değil, Volga'dan gelmişlerdi. Onlar Kenan'dan değil, Kafkasya'dandı. İbrahim, İshak ve Yakub'un soyundan öte, Hun ve Macar kabileleriyle daha sıkı bağları vardı.¹¹

Yahudi kaynaklarının, İspanya'daki varlıklarını Hz. Davud, Hz. Süleyman, Hâkimler Dönemi, veyahut İsrail ile Yehuda krallıkları arasındaki iç çatışmalar dönemine dayandırma anlatımları, mitolojik özelliği dışında bir anlam kazanmamaktadır. Keza bu ifadeleri tevsik edecek herhangi bir kanıt da mevcut değildir. Za'faranî bu yöndeki söylentilerin mitolojik anlatımlardan başka bir şey olmadığını, bu rivayetlerin sonraki dönemlerde üretildiğini kaydeder.¹²

Ziya Paşa bir başka göçün Roma Kralı Hadrian'ın Yahudilerin Filistin'deki Bar Kohba¹³ isyanını Titus vasıtasıyla M.S.135'te bastırarak, 50 bin Yahudi ailesini buraya getirmesiyle gerçekleştiğini söyler.¹⁴ Bu rakamda abartı mevcuttur. Zira 50 bin aile, en azından 200-300 bin kişi demektir. Bu da fetih sırasında kemiyetli bir Yahudi nüfusunun olması anlamına gelir.¹⁵

Öte yandan İslâmî kaynaklarda İberyaya yerleşen Yahudiler hakkında anlatılan her şeyi kabul edemeyiz. Bu rivayetlerde mübalağa ve destansı özelliklerle çokça karşılaşılmaktadır. Mesela İspan ile Hz. Hızır'ın buluşmaları anlatılırken İspan'ın güçsüz bir muhafız olduğu, Hz. Hızır'ın ona krallık ve Kudüs'ü ele geçirme müjdesi verdiği belirtilir.¹⁶ Yine bu kaynaklar, İspanya'ya 100 bin Yahudi esirin getirildiğini zikrederler. Eğer bu iddialar doğru olsaydı, bu hadiseden yaklaşık 14 asır sonra Müslümanlar İspanya'yı fethettiklerinde, Endülüs'teki Yahudi nüfusunun milyonlara baliğ olması gerekirdi.

Keza yapılan en son demografik çalışmalara göre, İslâm'ın fethi sırasında Kuzey Afrika'daki bütün nüfusun 2 milyon civarında olduğu, bunun 1,5 milyonunun Hıristiyanlardan meydana geldiği, Yahudi nüfusun ancak % 1'e tekabül

¹⁰ Hayim Za'faranî, *Yehûdu'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (Fransızcadan trc.Ahmed Şahlan), Rabat: Marsam, 2000, I, s.25.

¹¹ Dr. Ali Ahmed, “el-Yehûd fi'l-Endelüs ve'l-Mağrib Hilale'l-Usuri'l-Vusta”, *Âfâkı's-Sekâfe ve't-Turas*, dönemsel dergi, sayı 4, Cuma el-Macid Merkezi, Dubai 1997, s.58.

¹² Hayim Za'faranî, *Elfu Sene min Hayatî'l-Yehûdi'l-Mağrib*, (Fransızca'dan Terc.Ahmed Şahlan, Abdülğani Ebû'l-Azm), Darulbeyda, 1987, s.9; Za'faranî, *Yehûd*, I, s.25-26.

¹³ Şimon Bar Kohba, kendini İsrail kralı ilan etmişti. Roma İmparatoru Hadrian, daha önce M.S. 67'de Titus tarafından yıkılan II. Mabed'in harabelerini de tamamen yıktırdı. (Bkz. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, İstanbul: Gözlem Yay., 2001, I, 94.

¹⁴ Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, İstanbul, 1280, II, s.497.

¹⁵ Bar Kohba ayaklanması 132-135 yılları arasında vuku bulmuştur. Bu ayaklanmada Yahudi nüfusun yarısını teşkil eden 850 bin kişi öldürülmüştür. Bkz: Will Durant, *Kıssatü'l-Hadara*, (Trc.Muhammed Bedran, İngilizce adı *The Story of Civilization*), Beyrut: Daru'l-Cil, 1988, XIV, s.5.

¹⁶ el-izârî, *el-Beyan*, II,s.2.

eden 20 bin civarında bir sayıyı teşkil ettiği, bu insanların Fenikeliler zamanında bu bölgeye göç eden Yahudilerin torunlarından olduğu ve sayının aslında Yahudileşen Berberilerle arttığı kaydedilmektedir.¹⁷

Öte yandan Yahudilerin kendi varlıklarını bilinçli bir şekilde I. Mabet'in yıkılışı dönemine kadar götürdükleri de ifade edilmektedir. İspanya Yahudileri Ortaçağın sonunda Hz.İsa'nın öldürülmesi suçlamalarından, zorla din değiştirmek ve engizisyondaki ölüm cezalarından kurtulmak maksadıyla, kadim İspanya'nın Herkül, Hispan ve Pıyrus gibi krallarına ait mitolojik anlatımlarına bu göç efsanelerini karıştırarak, Hz.İsa'nın vefatı anında kendilerinin Filistin'de değil İspanya'da olduğunu Hıristiyanlara kanıtlamak istiyorlardı.¹⁸

Kaynaklar Endülüs'teki Yahudi varlığının çok eski asırlara dayandığı yolunda ihtilafa düştükleri gibi, bunu kanıtlayacak bir belge ve buluntuyu da ortaya koyamıyorlar. Ancak Yahudilerin miladi ilk asırdan itibaren İspanya'da bulduklarına ilişkin bir görüş birliği mevcuttur.

Adra'da bulunan bir Latince yazıt, Miladi III'ncü asırdan kalma bir Yahudi genç kız mezarının varlığına işaret eder. Yine Tarrakuna'da da Yahudi paraları bulunmuştur.¹⁹

Günümüz Yahudi araştırmacıları da İberya yarımadasındaki Yahudi yerleşimini M.S. IV. asra kadar dayandırmaktalar. Harry Gelboin "Yahudilerin IV. asrın başlarından 1492'de sürülmelerine kadar burada 1200 yıldan fazla yaşadıklarını" ifade eder.²⁰

Serdedilen bu malumatlardan şu anlaşılıyor: İberya yarımadası çok eski asırlardan beri²¹ Yahudiler için bir çekim merkezi olmuş ve bu coğrafya sürekli bir biçimde Yahudi göçlerini almış ve vermiştir. Göçlerdeki en büyük etken siyasi ve iktisadi amillerdir. Mesela Kral Justinyen (527-565) Bizans İmparatorluğunda tek kanun ve tek inancın hakim olmasını isteyince buradan dışarıya göçler başlamıştır.²²

Yahudiler fetihten önce, özellikle İberya'da Hıristiyanlığın kabulünden sonra Vizigotlar zamanında dinsel baskılara maruz kalmışlardır. İlbîre'de 303 ve 304'te yapılan kilise konseyleri toplantısında Yahudiler aleyhinde ağır kararlar alındı. Bu kararlara göre Hıristiyanlar Yahudilerle birlikte aynı mekanı paylaşamayacak ve beraber yemek yiyemeyeceklerdi. Yahudi din adamları "koşer"²³

¹⁷ Youssef Courbage - Philippe Fargues, *Christians and Jews under Islam*, (Tran.Judy Mabro), London - New York: I. B. Tauris Publishers, 1997, s.32.

¹⁸ Baer, *A History of the Jews*, I, s.15-16.

¹⁹ Meyer Kayserling - Joseph Jacobs, "Spain", *JE*, XI, s.484, www.jewishencyclopedia.com/pages/J11I484T.jpg*

²⁰ Harry V. Gelboin, "The Jews of Medieval Gerona, Spain", *Midstream*, 1.7.2000.

²¹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, I, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1997, s.32.

²² Hasan Kevatî, *e'l-Yehûd fî'l-Mağribî'l-İslâmî mine'l-Feth ila Sükuti Devleti'l-Muvahhidîn*, Cezayir: Dar Huma, 2000, s.40.

²³ Tarih boyunca Yahudiler, cemaatlerinin işleyişini sağlayacak ve yapısal olarak devamlılığını

uygulamasını artık sürdürmeyeceklerdi. Hıristiyanlar, Yahudilerin evlerine ve mülklerine girmekten men edilmiş, Yahudilerin Hıristiyan kızlarla evlenmeleri, Hıristiyan malları ve ürünlerinden faydalanmaları yasaklanmıştır. Fakat bu kararların ilk başlarda pratikte pek bir uygulaması görülmemiştir. German halklarının İspanya'ya yaptıkları akın ve istilalarda, Yahudi halkının durumunda bir değişikliğin meydana gelip gelmediği konusu da açık değildir. Vizigotlar 506 yılında çıkardıkları bir yasa ile sinagogların yapılmasını yasakladılar. Roma İmparatoru Konstantin'in Hıristiyanlığı kabul etmesiyle V. asırda Yahudiler için İspanya'da yaşam koşulları ağırlaştı. Kral Recardo (574-601)'nin Arian inancından Katolikliğe (586? - 589?'da) geçmesiyle Yahudilerin durumunda köklü değişiklikler meydana gelmeye ve kilise konseylerinin Yahudiler aleyhine aldığı kararlar ciddi olarak uygulanmaya başlandı. Din adamları yönetimi etkileyince, Yahudilere yönelik yıldırma faaliyetleri arttı. Hıristiyan din adamları, Hz. İsa'yı öldürdükleri, faiz aldıkları ve köle ticareti yaptıkları gerekçeleriyle Yahudilere baskı yapılmasının yolunu açtılar. Birbirini izleyen dinsel konsüllerde İberya yarımadasının Yahudilerden arındırılmasına matuf bir dizi sert kararlar alındı. Yahudilerin dinlerini yaşamalarına engeller çıkartılıp, iktisadi faaliyetleri zaman zaman askıya alınarak, fetih dönemine kadar göç veya Hıristiyanlaşma seçenekleriyle karşı karşıya bırakıldılar. Kısacası Vizigotlar dönemi Yahudiler açısından çok şiddetli baskıların yapıldığı, dini, içtimai ve ticari eylemlerinin engellendiği meşakkatli ve acılı bir dönemdir.²⁴

Yahudiler, bu katı ve acımasız kuralların üstesinden gelebilmek için Hıristiyan din adamlarına rüşvet vermiş, asillere maddi yardımlar yaparak onların himayelerine girmenin yollarını aramışlardır.²⁵

Yahudiler zaman zaman yaşadıkları bazı güç koşullardan ötürü İspanya'dan başka yerlere tersine göçler de yaşamışlardır. Nitekim Vizigot Kralı Sisbuto (612-620) Yahudileri baskı altına almış, mallarını müsadere etmiş, ellerindeki Hıristiyan köleler ve kadınları serbest bırakmalarını istemiş, onlara bir yıl düşünme fırsatı vererek Hıristiyan olma veyahut buradan göç etme şıkların-

→ →

sağlayacak giderlerin temini için iç vergiler koymuşlardır. Bu vergiyeye "koşer / kaşer / כֹּשֶׁר" denilir. Kaşer (koşer) kelime anlamı uygun, helal ve geleneklere göre kabul edilebilir demektir. Din adamlarından onaylı "koşer" belgesi veya sertifikası karşılığında bu vergi alınır. Keza bu isim dini kurallara uygun olarak hazırlanan yiyeceklerin tümüne, bunları satan kasap ve gıda dükkanlarına da verilir. Koşer vergisi günümüze değin bütün Yahudi cemaatlerinin son derece önemli bir gelir kaynağını teşkil eder. Koşer/kaşer kelimesi Talmud'da yer alır. Bu terim ayrıca bir kişinin Yahudi dinine uygun bir tarzda hareket ettiğini, dinsel yönden uygun bir durumda muhafaza edilen ve üretilen ritüel konumdaki cisimleri tanımlamakta da kullanılmıştır. Bkz: Besalel, YA, II, s.313-314.

²⁴ Baer, *A History of the Jews*, I, s.18-20; Muhammed Bahr Abdülmeccid, *el-Yehūd fi Endelüs*, Kahire, 1979, s.13-17; Eliyahu Ashtor, *The Jews of Moslem Spain*, Philadelphia: The Jewish Publications Society, 1992, I, s.11-14; Hüseyin Munis, *Fecru'l-Endelüs*, Cidde, 1985, s.521-523; Ahmed, "el-Yehūd", s.58-59; Jane S. Gerber, *The Jews of Spain A History of the Sephardic Experience*, New York - London - Toronto - Sydney - Tokyo - Singapore: The Free Press, 1994, s.5.

²⁵ Americo Castro, *İsbanya fi Tarihiha el-Mesihyyün ve'l-Müslimün ve'l-Yehūd*, (Trc.Ali İbrahim Menufi), Kahire: el-Meclisü'l-A'la li's-Sekâfe, 2002, s.541; Abdulwahid Dhanun Taha, *The Muslim Conquest and Settlement of North Africa and Spain*, Routledge: London - New York, 1989, s.43.

dan birini tercihe zorlamıştır. Bu yüzden Yahudiler 612-613 yılları arasında İspanya'dan Fas'a göç etmek zorunda kalmışlardır.²⁶

Yahudilerin İberya Yarımadasındaki varlıkları hakkında yukarıda rivayet edilen verilerden hareketle şu sonuçlara varılabilir:

1 - Bazı İslâmî kaynaklar, aksi görüşleri ve anlatımları dile getirilmeden doğruluğundan herhangi bir şüphe duymayarak çeşitli rivayetlere yer vermişlerdir.

2 - Bu rivayetlerin keza eski İspanyol kaynaklarında zikredildiğine ve Müslüman tarihçilerin bunları naklettiğine şahit olunmaktadır. Mesela er-Razi bu konuyu anlatırken “ ذكره علماء عجماعلى ما ” (Hıristiyan (İspanyol) bilgilerinin anlatıldığı üzere..)²⁷ ifadesini kullanmıştır.

3 - İspanya'daki Yahudi tarihinin başlangıcı efsane, söylence ve mitlerle örtülüdür. Bu tür efsane, söylence ve folklorik anlatımların toplumun savunma dürtüsünden kaynaklanması kuvvetle muhtemeldir. Özellikle de İspanya'nın Hıristiyanlar tarafından Müslümanların elinden geri alınması (Reconquest) sürecinde anti Semitik düşünce ve eylemlerin doruğa çıktığı bir dönemde bu söylentiler üretilmiştir. İspanya Yahudileri, “İsa'nın öldürülmesi”nden sorumlu tutulmayacaklarını, zira onun çarpmıha gerilmesinde kendilerinin Filistin ve civarında bulunmadıklarını ispat etmeye çalışıyorlardı.²⁸

Yahudilerin genel durumunun daha iyi ve sağlıklı bilinmesindeki güçlüklerin bir başka nedeni ise, Yahudilerin kendilerine ait toplumsal olayları ve içinde yaşadıkları çevreyle ilişkilerini Müslüman tarihçiler gibi dikkat ve ihtimamla ele almayışlarından kaynaklanmaktadır. Yahudi yazar yazdığına ya kendinden, ya da çok mahdut ve dar kapsamlı olan küçük çevresinden bahsetmiştir. Ki bu da nadiren yapılmıştır.²⁹

Endülüs toplumsal hayatının önemli bir yansıması olan ve toplumun yapısını bize çok güzel aktaran fıkhi konulardaki fetvalara ilişkin nevazil kitaplarında zimmet ehli için şu sıfatlar kullanılmıştır: Hıristiyanlar için en-Nasara, ez-Zimmiyyûn, el-Müdeccinûn, el-A'cem, el-Küffar, er-Rûm, el-U'lûc, el-Mua'hidûn, el-Memlukiyyûn, el-Mukabele, el-Haşem, Ehli'l-Muhadine ve el-Mecûs. Yahudiler için kullanılan sıfatlar ise üçü geçmez. Bunlar da el-Yehûd, ez-Zimmiyyûn ve el-İslâmiyyûn'dur.³⁰ Bu nitelendirmelerden bazıları günümüze kadar gelmiştir: Mesela en-Nasara, el-Yehûd, Ehli'z-Zimme vs. Bazıları da dönemsel olarak görülmüştür. Örneğin es-Sakâlibe Emeviler'de ve özellikle hilafet döneminde, el-

²⁶ Baer, *A History of the Jews*, I, s.19-20; Abdülmecid, *el-Yehûd*, s.15.

²⁷ el-Himyerî, *Sıfatu'l-Cezire*, s.5.

²⁸ Gerber, *The Jews of Spain*, s.2.

²⁹ Za'faranî, *Elf Sene*, s.17.

³⁰ İslâmiyyun, kendilerine ait bazı adet ve geleneklerini muhafaza edip münzevi bir hayat sürdüren İslâm'ı seçmiş Yahudilere denir. Bu terim Fas'a da yerleşmiş ve Fas Yahudileri de İslâmiyyun diye anılmışlardır. Bkz: Ömer Binmire, “Cevanib min Tarih Ehli'z-Zimme fî'l-Endelüsü'l-İslâmiyye”, *Mecelletu Dirâsati Endülüsiyye*, Tunus, 1995, No 14, s.53.

Muahidûn Murabıtlar ve Muvahhidler zamanında, el-Mudeccinin ise h.VII / m. XIII. asırdan sonra görülmeye başlanmıştır. Bazı dönemlerde ise es-Sakâlibe terimi yerini el-U'lûc'a bırakmıştır.³¹

İspanya Yahudileri kendilerine Sefaradlar / Sefardim ismini vermişler ve kendilerinin Yahuda kabilelerinden birinden geldikleri hususunu öne çıkarmışlardır.³²

Kıscacası Yahudilerin İslâm öncesi Vizigot döneminde İspanya'da buldukları yerleri kesin olarak belirleyebilmek zor da olsa, arkeolojik bulgulardan elde edilen bilgiler ışığında Yahudilerin yoğun olarak Tuleytula, Maride, İşbiliye, Tarrakuna, Narbena; Akdeniz kıyısındaki Turtuşa, Sagunto, Elche, Adra'da, ayrıca Barselona, Sarakusta, Balensiye, İlbîre ve Menorca'da yaşadıkları, bazı yerlerdeki Yahudilerin Romalılardan beri buldukları anlaşılmaktadır.³³

Görüldüğü üzere Yahudiler gelişmiş merkezleri kendilerine mesken seçmişlerdir. Yahudilerin ekonomik faaliyetleri geniş bir yelpaze çiziyordu. Yahudilerden çoğu İspanya'nın iç ve dış ticaretinde yer almışken, durumu fakir olanlar da vardı. Yahudi tarihçiler arazi sahibi olmanın, Yahudilerin İspanya'daki varlıklarının ana göstergesini teşkil ettiğini kaydetmektedirler. Yahudilerin belirli bir kısmı köylerde arazilerini ekip biçiyorlardı. Hıristiyan toprak sahiplerinin vekil harçlığını yapan Yahudiler de mevcuttu. Yahudilerin ziraattaki çalışmaları en az ticaret kadar önemlidir.³⁴

Kaynaklar:

- » Abdülmecid, Muhammed Bahr, *el-Yehûd fî Endelüs*, Kahire, 1979.
- » Ahmed, Dr.Ali, "*el-Yehûd fî'l-Endelüs ve'l-Mağrib Hilale'l-Usuri'l-Vusta*", Âfâkî's-Sekâfe ve't-Turas, dönemsel dergi, sayı 4, Cuma el-Macîd Merkezi, Dubai, 1997.
- » Ashtor, Eliyahu, *The Jews of Moslem Spain*, Philadelphia: The Jewish Publications Society, 1992.
- » Besalel, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, İstanbul: Gözlem Yay., 2001.
- » Binmire, Ömer, "Cevanib min Tarih Ehli'z-Zimme fî'l-Endelüsi'l-İslâmiyye", *Mecelletü Dirâsati Endelüsiyye*, Tunus, 1995.
- » Castro, Americo, *İsbanya fî Tarihiha el-Mesihîyyûn ve'l-Müslimûn ve'l-Yehûd*, (Trc.Ali İbrahim Menufi), Kahire: el-Meclisü'l-A'la li's-Sekâfe, 2002.
- » Courbage, Youssef - Philippe Fargues, *Christians and Jews under Islam*, (Tran.Judy Mabro), London - New York: I.B.Tauris Publishers, 1997.
- » Dubnov, S.M., *Jewish History*, (Trns.H.S.), Jewish Publication Society of America and the Jewish Historical Society of England, içindekiler kısmı
- » Durant, Will, *Kıssatu'l-Hadara*, (Terc.Muhammed Bedran, İngilizce adı *The Story of Civilization*), Beyrut: Daru'l-Cil, 1988.
- » el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah bin Abdülaziz (ö.1094), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Endülüs ve Avrupa bölümü), (Thk. Abdurrahman el-Hacci), Beyrut: Dar'ul-İrşad, 1968.

³¹ El-Uluc kelimesi son dönemlerde istimal edilmiştir. Bak: Age, s.53.

³² Sefarad ismi Ovadya kitabında (I. Kitap, 20. fasl) muhtemelen "Küçük Asya" için kullanılmıştır. Nebûhadnesar M.Ö.597'de Yahudilerden bazılarını buraya götürmüştür. Daha sonra bu isim İspanya ülkesine verilmiştir. Alman Yahudileri de Yafes b. Nuh'un torunu Eşkenaz'a (Ashkenaz / Tekvin, X, 3) kendilerini nisbet ederek, Eşkenazim adını kullanmışlardır. Bkz: Durant, *Kıssatu'l-Hadara*, XIV, s.50.

³³ Norman Roth, *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain Cooperation and Conflict*, Leiden - New York - Köln : E.J.Brill, 1994, s.11-12.

³⁴ Taha, *The Muslim Conquest*, s.42.

- » el-Halidî, Halid Yunus, *el-Yehûd Tahte Hükmi'l-Müslimîn fi'l-Endelüs*, Sharjah: Dairetu's-Sekâfe ve'l-İlam, 2002.
- » el-Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed bin Abdullah bin Abdülmünim, *Sıfatu'l-Cezireti'l-Endelüs muntehebetun min Kitabi'r-Ravdi'l-Mi'tar fi Haberi'l-Aktar*, (Thk: E.Levi Provençal), Kahire, 1937.
- » el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b.Hüseyn b. Ali (ö.h.346), *Ahbaru'z-Zaman*, Beyrut: Daru'l-Endelüs, t.y.
- » Gelboin, Harry V., "The Jews of Medieval Gerona, Spain", *Midstream*, 1.7.2000.
- » Gerber, Jane S., *The Jews of Spain A History of the Sephardic Experience*, New York – London – Toronto – Sydney – Tokyo - Singapore: The Free Press, 1994.
- » Grayzel, Solomon, *History of the Jews*, Philadelphia: Jewish publication Society of America, 1956.
- » <http://www.gutenberg.org/dirs/etext05/8jwhs10.txt>* Bu kitabın aslı Rusça olup, Almanca tercümesinden İngilizceye çevrilen eser elektronik ortama sunulmuştur.
- » İbn el-İzârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merrakuşî, *el-Beyanu'l-Muğrib fi Ahbari'l-Endelüsve'l-Mağrib*, (Thk: G.S.Colin – E.Levi Provençal), Beyrut: Daru's-Sekâfe,1983.
- » Kayserling, Meyer – Joseph Jacobs, "Spain", *JE*, XI, s.484, www.jewishencyclopedia.com/pages/J11I484T.jpg*
- » Kevatî, Hasan, *el-Yehûd fi'l-Mağribi'l-İslâmî mine'l-Feth ila Sükuti Devleti'l-Muvahhidîn*, Cezayir: Dar Huma, 2000.
- » Learsi, Rufus, *Israel: A History of the Jewish People*, Cleveland – New York: World Publishing, 1949.
- » Munis, Hüseyn, *Fecru'l-Endelüs*, Cidde, 1985.
- » Nahman, Benjamin H., *The Nahmans of Gerona A Brief Introduction to OurHistory*, Los Angeles, 1990, s. 2, <http://home.earthlink.net/~bnahman/FAMHX9.htm>*
- » Neusner, Jacob, *The Religious Study of Judaism*, Lanham – New York – London : Univeristy Press of America, 1986.
- » Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1997.
- » Roth, Norman, *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain Cooperation and Conflict*, Leiden – New York – Köln : E.J.Brill, 1994.
- » Taha, Abdulwahid Dhanun, *The Muslim Conquest and Settlement of North Africa and Spain*, Routledge: London – New York, 1989.
- » *Yehûdu'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (Fransızcadan terc.Ahmed Şahlan), Rabat: Marsam, 2000.
- » Za'faranî, Hayim, *Eflu Sene min Hayati'l-Yehûdi'l-Mağrib*, (Fransızca'dan Terc.Ahmed Şahlan, Abdülğani Ebû'l-Azm), Darulbeyda, 1987.
- » Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, İstanbul, 1280.

*İnternet siteleri 2004 ve 2005 yıllarında görülmüş ve incelenmiştir.